

Ніна Баршчэўская
Варшава

Этапы развіцця старабеларускай мовы ў кантакце з мовамі суседніх народаў

Беларуская мова, падобным чынам, як і іншыя славянскія мовы, выдзялілася з праславянскай мовы. Тэорыю пра існаванне агульнарускай мовы ўжо ў 20-х гадах XX ст. адкідалі многія беларускія мовазнаўцы (Пётр Бузук, Сцяпан Некрашэвіч, Ян Станкевіч, Іосіф Воўк-Левановіч), а таксама расійскія (Цімафей Ломцеў) ды заходнія Ватраслаў Ягіч). Я. Станкевіч ужо ў 1931 г.¹ шляхам параўнання развіцця 43 рыс у паасобных мовах, прыналежных да ўсходнеславянскіх, заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх моўных груп, даказаў, што гэтыя рысы не ўкладваюцца згодна з падзелам на згаданыя тры моўныя групы, але перакрываюцца. Існуюць, зразумела, рысы, супольныя для ўсіх трох усходнеславянскіх моў, напр., поўнагалоссе (бел. *барана*, рас. і укр. *борона*), аднак большасць з'яў не дыферэнцыюе гэтых трох моўных груп, але выступае ў розных групах, напр.:

- аканне – выступае ў беларускай мове, частцы гаворак расійскай мовы і славенскай, затое не выступае ва ўкраінскай мове і палове расійскіх гаворак;
- пратэтычнае *в* ў пазіцыі перад *о*, у характэрнае беларускай мове (*в'ока*, *в'уха*) ды верхнелужыцка-сербскай (*woko*, *wucho*); у іншых мовах выступае толькі ў гаворках, напр., у серба-харвацкіх, славенскіх і польскіх – у польскай мове паслядоўна сустракаецца перад насавамі гукамі *q*, *ę* (*wąski*, *węzeł*), у сваю чаргу ў расійскай і балгарскай мовах увогуле не выступае;
- праславянскае *g > h* у беларускай мове (*госць*, *голос*), верхнелужыцка-сербскай (*hłos*), украінскай (*gicť*) і чэшскай (*host*, *hlas*), а *g* захавалася ў мовах балгарскай і серба-харвацкай (*глас*), славенскай (*głas*), ніжнелужыцка-сербскай і польскай (*głos*), расійскай (*гость*);
- атэматычныя дзеясловы ў 2 асобе будучага часу ў беларускай, украінскай і балгарскай мовах маюць канчатак *-ci* (*дасі*), а ў расійскай і польскай *-ш* (*дашь*, *dasz*)².

¹ Я. Станкевіч, *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку*, „Родная мова. Месячнік пасвячоны пытанням беларускае (крывіцкае) мовы” 1931, № 5–6.

² Я. Станкевіч, *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку* [у:] Я. Станкевіч, *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, Менск 2002, с. 223–235.

Вучоны падлічыў, што сярод 43 разгледжаных ім рыс толькі поўнагалоссе характэрнае ўсходнеславянскім мовам. Расклад іншых рыс наступны:

- супольных тром усходнеславянскім мовам і адначасова адной або некалькім мовам з групы заходне- ці паўднёваславянскай – 13;
- супольных беларускай мове і нейкай іншай заходне- ці паўднёваславянскай ды адначасова адсутных у расійскай мове – 29³.

На гэтай падставе Ян Станкевіч сцвердзіў, што не было ніякага прарускага перыяду ані прарускага адзінства, але была калісьці праславянская мова, якая ў выніку дыферэнцыяцыі падзялілася на самастойныя славянскія мовы⁴.

Гэтая тэорыя ўсё часцей вяртаецца сёння і заваёўвае ўсё большае кола прыхільнікаў. Адсутнасць паслядоўнасці ў падыходзе да ўзнікнення трох славянскіх груп падкрэслівае, напр., Іван Крамко, які паказвае на палітычныя матывы выдзялення супольнага ўсходнеславянскага перыяду ў развіцці беларускай, расійскай і ўкраінскай моў. У яго ацэнцы, групы заходне- і паўднёваславянская выдзяліліся непасрэдна з праславянскай мовы, не праходзячы праз супольныя стадыі заходне- ці паўднёваславянскія, таму што ў гэтых групах не было народа, які хацеў бы даказаць сваю вышэйшасць, як гэта зрабіла Масква ва ўсходнеславянскай групе⁵.

Да падобных высноваў дайшоў украінскі даследчык Рыгор Піўтарак, які сцвердзіў, што з'яўленне асобных усходнеславянскіх нацыянальнасцяў вынікала не з падзелу на тры часткі г. зв. старажытнарускай нацыянальнасці, але з кансалідацыі некалькіх памежных блізкародных тэрытарыяльна-племенных усходнеславянскіх груп у цэласныя культурна-этнаграфічныя масівы, якія з часам пераўтварыліся ў тры нацыянальнасці: украінскую, расійскую і беларускую⁶.

Галоўнай прычынай узнікнення беларускай, украінскай і расійскай моў была перагрупоўка, якая адбылася ў двух дыялектных зонах: кіеўска-палескай і полацка-разанскай. У XII ст. пачаўся заняпад Кіева як палітычнага і культурнага цэнтра, а ў 1240 годзе горад быў знішчаны татарскімі заваёўнікамі. У выніку гэтага цэнтрамі насельніцтва і культуры сталі іншыя тэрыторыі: на паўднёвым захадзе Галіч, а пазней Львоў, ды на поўначы Наваград і Вільня⁷.

Пол Вэкслер выдзяляе тры асноўныя перыяды фарміравання беларускай мовы:

- першы дапісьмовы прабеларускі перыяд ахоплівае змены, якія адбываліся ад VI да XII ст. і дазволілі выдзеліцца двум дыялектам – кіеўска-палескаму і полацка-разанскаму;

³ *Ibidem*, с. 234.

⁴ *Ibidem*, с. 233.

⁵ І. К р а м к о, *Адзіная старажытнарускаясь. Ці была яна?*, „Наша слова” 2003, 3 верасня, № 33(620), с. 2.

⁶ Г. П і в т о р а к, *Українці: звідки ми і наша мова*, Київ 1993, с. 98.

⁷ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, с. 81.

- пісьмовы перыяд прабеларускіх гаворак звязаны са зменамі, якія адбываліся ад XIII ст. да канца XV ст. і прывялі да зліцця паўночнай часткі кіеўска-палескага дыялекту і паўднёва-заходняй часткі полацка-разанскага дыялекту ў адну цэласць ды ўзнікнення беларускай мовы;
- перыяд беларускай мовы, у якім з'явіліся пісьмовыя тэксты, пачаўся ў XV ст.⁸.

У XV–XVI стст. старабеларуская мова мела ўжо свае характэрныя фанетычныя, граматычныя ды лексіка-фразеалагічныя рысы, якія адрознівалі яе як ад царкоўнаславянскай мовы, так і ад моў суседніх народаў, у тым ліку ад старарасійскай мовы⁹. У тым часе ўзніклі, між іншым, наступныя творы:

- канцылярскія і юрыдычныя (напр., *Судзёбнік караля Казіміра Ягайлавіча* – 1468 г., *Статут ВКЛ* – 1529, 1666 і 1588 гг., *Літоўская метрыка* – архіў Канцылярыі ВКЛ, які налічваў больш за 550 кніг з дакументамі XIV–XVIII стст.);
- рэлігійныя (напр., *Жыццё святога Аляксея* – XV ст., творы Францішка Скарыны: *Псалтыр* – 1517 г., *Малая падарожная кніжыца* – 1522 г., *Апостал* – 1525 г., *Катэхізіс* Сымона Буднага – 1562 г., *Евангелле* Васіля Цяпінскага – 80-я гады XVI ст.);
- мастацкай літаратуры (напр., *Аповесці аб Трыстане, аб Баве, аб Троі* – XVI ст., вершы Францішка Скарыны, Афанасія Філіповіча, Андрэя Рымшы – XVI ст.);
- гістарычныя (напр., *Радзівілаўскі летапіс* – XV ст., *Летапіс Аўраамкі* – 1495 г., *Літоўскія летапісы*, у якіх апісваліся падзеі XV – першай паловы XVI ст., *Беларускі летапіс. Спіс Рачынскіх* – другая палова XVI ст., *Дзённікі* Фёдара Еўлашоўскага – гады 1603–1604, *Баркалабайскі летапіс*, які ахоплівае падзеі другой паловы XVI – пачатку XVII ст.);
- навуковыя (напр., *Логіка* – XV ст., *Дыялектыка* – 80-я гады XVI ст., уступы і пасляслоўі ў кнігах Францішка Скарыны, Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, *Буквар* Івана Фёдарова – 1574 г., *Граматыка словенска языка* – 1586 г., *Граматыка* Лаўрэнція Зізання – 1596 г., *Граматыка* Мялеція Сматрыцкага – 1619 г.);
- палемічныя (палеміка паміж абаронцамі праваслаўя і каталіцкай ды грэка-каталіцкай рэлігіі, характар якой часта быў рэлігійна-дагматычны)¹⁰.

У час Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай мове, якая сталася моваю права, судоў, адміністрацыі, вытварыліся нормы, якія абавязвалі ўсіх пішучых, незалежна ад дыялекту мясцовасці іхнага паходжання. У пачатку XV ст., – адзначае Ян Станкевіч, – нормы гэтай мовы мелі ўжо закончаны характар. Сярод іх вызначыліся, між іншым, такія марфалагічныя рысы, як:

⁸ *Ibidem*, s. 87–235. Гл. таксама: N. B a r s z c z e w s k a, M. J a n k o w i a k, *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012, s. 71–79.

⁹ Л.М. Ш а к у н, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1984, с. 16.

¹⁰ *Ibidem*, с. 97–140.

- канчатак *-і* давальнага склону адзіночнага ліку мяккіх асноваў на *'а*: *куплі*;
- канчатак *-у* роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў: *столу, лісту*;
- канчатак *-і* назоўнага склону множнага ліку мяккіх асноваў на *'о*: *князі, гаі*;
- форма дзеясловаў 3 асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу на *-ць*: *ідэць, ідуць*;
- канчатак тэматычных дзеясловаў 1 асобы множнага ліку *-м*: *чынім, гуляем*;
- канчатак 1 асобы множнага ліку атэматычных дзеясловаў *-мо*: *есмо, дамо*;
- лексічныя з'явы – выступаюць такія словы, як: *адказ, адзіночыць, гаспадар, гаспадарства, спадар, спадарыня, спадарства, год, мае-масць, родзіч, сябра*.

Гэтыя рысы сведчаць пра тое, што дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага была мова беларуская, асновай якой сталіся паўночна-ўсходнія гаворкі беларускага сярэдняга дыялекту – мова паўднёвай часткі асноўнага ядра даўнейшай Полаччыны¹¹.

Істотным сведчаннем тае эпохі з'яўляюцца *Аль-Кітабы* – кнігі беларускіх мусульман, у якіх арабскія літары адлюстроўваюць беларускія галосныя і зычныя гукі. Менавіта гэтай праблематыцы быў прысвечаны артыкул Яна Станкевіча *Мова рукапісу „Аль Кітаб” Крывіцкага Музею Івана Луцкевіча ў Вільні*¹². *Аль-Кітабы* мусілі быць напісаны на той прасторы, на якой жылі беларускія мусульмане, а яны ў XV–XVII стагоддзях жылі сярод крывіцкага хрысціянскага насельніцтва ў паветах: Віленска-Троцкім, Ашмянскім, крыху ў Валожынскім, у Наваградскім, Слоніўскім і Гарадзенскім, а таксама ў Клецку і Менску. Значыць, прастора шырокая, на якой выдзяляецца не адзін крывіцкі дыялект. У вызначэнні месца напісання *Аль-Кітабу* дапамагаюць моўныя асаблівасці:

- ненаціскае *о* заўсёды пераходзіць у *а*, з выняткам апошняга адкрытага складу ў родным склоне (*кажнаго, суднаго*);
- 1 асоба множнага ліку цяперашняга часу дзеясловаў мае канчатак *-м* (*адпоснікаемсе, убачымсе*);
- дзеясловы ў 2 асобе множнага ліку загаднага ладу маюць канчатак *-іце* (*сьцеражыцеся, разыйдзіцеся, глядзіце*).

У аканні мова *Аль-Кітабу* збліжаецца з паўднёва-заходнім беларускім дыялектам, а гаворачы больш дакладна – з паўночна-ўсходняй часткай паўднёва-заходняга дыялекту ды з віленска-ашмянскімі гаворкамі. Усе названыя моўныя асаблівасці *Аль-Кітабу* супадаюць з віленска-ашмянскімі гаворкамі, а гэта сведчыць пра тое, што *Аль-Кітаб* узнік на тэрыторыі віленска-ашмянскіх гаворак.

¹¹ Я. С т а н к е в і ч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розных пэрыяды гісторыі Беларусі*, „Веда” 1954, № 1(28), с. 3–5.

¹² Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб”, „Веда”* 1952, № 1(6), с. 25–34.

Аналізуючы мову *Аль-Кітабу*, Ян Станкевіч разгледзеў такія асаблі-
васці, як: пераход *е ў я*; *о* на месцы ненаціскага этымалагічнага *е*; змена га-
лоснага *а*¹³; змены галосных *о, э, яць*¹⁴; замена *ераў*¹⁵, *еры* перад *й*¹⁶; *еры*
ў прыназоўніках, метатэза ў групе **or*, выступанне галосных *і, ы, у*, націск¹⁷;
прыстаўныя гукі¹⁸; зычныя гукі – змякчэнне, зацвярдзенне, асіміляцыя, рас-
падабненне, зліццё, падваенне, пераход *в, л у ў*¹⁹.

Сярод рыс, якія сведчаць пра адметнасць беларускай мовы, аўтар пуб-
лікацыі адзначыў ейнае месца сярод трох груп славянскіх моў, г. зн. заход-
няй, паўднёвай і ўсходняй. Паводле Станкевіча, трэба паставіць яе паміж
групай усходняй і заходняй, падобным чынам як чэшскую мову паміж гру-
пай заходняй і паўднёвай. Дзеля пацвярджэння сваёй тэзы аўтар прывёў
некалькі важных рыс беларускай мовы, якія адрозніваюць яе ад украінскай
і расійскай моў:

- так, як у заходнеславянскіх мовах, у беларускай мове змякчаныя зыч-
ныя гукі *д, т, н, с*, з перайшлі ў сярэднязычныя *дзь, ць, нь, сь, зь*;
- у беларускай мове, таксама як у іншых славянскіх мовах, з вынят-
кам расійскай і ўкраінскай, *яць* перад складам з галосным *і* рэа-
лізуецца як *е*, якое ў выніку якання перайшло ў *я*, напр., *дзяціна, ён*
сядзіць (польск. *siedzi*), тады калі ў расійскай *сидит*, ва ўкраінскай
сидить;
- зацвярдзелае *р* беларуская мова мае супольна з серба-харвацкай
мовай і славенскімі гаворкамі;
- прыстаўное *в* перад *о і у* (*вока, навука*) выступае таксама ў мовах
ніжне- і верхнелужыцкай, кашубскай і палабскай; украінская мова
мае прыстаўное *в* у некаторых выпадках пры іншых умовах²⁰.

Напрыканцы XVI ст. умовы развіцця беларускай мовы значна пагор-
шыліся, што было выклікана падпарадкаваннем Вялікага Княства Літоў-
скага Рэчы Паспалітай ды пашырэннем на землях ВКЛ функцый польскай
мовы і ўрэшце прыняццем пастановы аб пісанні дакументаў па-польску.
Прычын экспансіі польскай мовы было некалькі. На перавагу польскай мо-
вы паўплывалі перш за ўсё гістарычныя чыннікі. У час Рэфармацыі ў 1563 г.
выбухнула зацяжная вайна з Масквой за Лівонію, якая ў 1561 г. прыняла
пратэктарат Літвы й Польшчы, а Латгалія была далучаная да Літвы. Вайна
цягнулася да 1582 г. За гэты час тэрыторыя Літвы сталася арэнай вайны, на
якой сустракалася польская шляхта з літоўскай. Польская мова становілася
супольнай моваю. Ужо ў гэтым часе падляшская шляхта двойчы дамагалася

¹³ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1952, № 2(7), с. 55–62.*

¹⁴ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1952, № 3(8), с. 89–95.*

¹⁵ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1952, № 5(10), с. 146–152.*

¹⁶ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1952, № 8(13), с. 236.*

¹⁷ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1952, №№ 11–12(16–17), с. 354–369.*

¹⁸ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1953, №№ 1–2(18–19), с. 2–17.*

¹⁹ Я. С т а н к е в і ч, *Мова рукапісу „Аль Кітаб“, „Веда“ 1953, №№ 4–6(21–23), с. 50–72.*

²⁰ Д. Г о р а д з е н с к і (псеўданім Яна Станкевіча), *Поды апырчонасьці беларускага на-
роду, „Веда“ 1952, № 4(9), с. 107.*

ў Жыгімонта Аўгуста (у 1565 і 1568 гг.), каб лісты з Канцылярыі ВКЛ пісаліся да яе па-польску альбо па-лаціне, бо рускага пісьма не разумее. Жыгімонт Аўгуст адкінуў гэтыя патрабаванні, але загадаў далучаць пераклад на лацінскай мове.

Супраць лаціны і за ўвядзенне ў Каталіцкі касцёл нацыянальных моў рашуча выказвалася Рэфармацыя. У 1528 г. віленскі каталіцкі біскуп Ян, каб супрацьдзейнічаць ерэтыкам, выдаў распараджэнне ў справе навучання ў парафіяльных школах па-літоўску (у часы ВКЛ гэта значыла па-беларуску) і па-польску. З вялікай талерантнасцю да рэфармацыйнага руху паставіўся Жыгімонт Аўгуст. У ВКЛ апрача Радзівілаў і Кішкаў на кальвінізм перайшлі роды Хадкевічаў, Валовічаў, Дарастайскіх, Глебавічаў, Сапегаў, Пронскіх і інш. Пратэстанты мелі свае друкарні і ў 1555–1565 гг. выдалі шмат кніг на польскай і беларускай мовах. Захаваліся толькі некаторыя з іх, напр., В. Цяпінскага і С. Буднага. Іншыя былі спалены католікамі пасля перамогі над Рэфармацыяй. Першае публічнае паленне беларускіх кніг адбылося ў 1581 годзе ў час панавання Стэфана Баторыя²¹.

Вацлаў Пануцэвіч прывёў важнейшыя гістарычныя даты, якія адлюстроўваюць працэс умацавання пазіцыі польскай мовы ў ВКЛ:

- 1551 г. – Жыгімонт Аўгуст зацвердзіў „*wilkierz wileński*” – першы дакумент па-польску;
- 1563 г. – коштам Радзівіла выйшаў у Берасці пераклад *Бібліі* на польскую мову;
- 1572 г. – Сымон Будны выдаў у Нясвіжы польскую *Біблію* і пахваліў чысціню польскай мовы;
- 1619 г. – Мамоніч выдаў польскі пераклад *Статута Літоўскага* 1588 г.;
- 1633 г. – у Вільні выйшаў польскі лемантар *Dla dzieci*;
- 1696 г. – Генеральная канфедэрацыя пасля безвыніковага выбарчага Сойму паставіла, каб пісар земскага ваяводскага суда, дзе будуць адбывацца Галоўныя трыбунальскія суды, запісваў паставы па-польску, а не па-руску; годам пазней вальны Сойм зацвердзіў у агульным гэты праект, не закранаючы бліжэй пытання мовы ў ВКЛ, а толькі ў „*pałacach konwentów*” паміж усімі станамі Каралеўства і Літвы з аднаго боку, а каралём Фрыдрыхам Аўгустам з другога сказана:

„У справах і пасольствах ад Рэчыпаспалітай мы, згодна даўных законаў, ня будзем карыстацца сваёй пакаёвай пячаткай або сыгнэтам, і абяцаем выдаваць усе лісты, справы і публічныя легацыі толькі на мове польскай і лацінскай, а ня іншай. [Volumina legum V, 417–418]”²².

²¹ Гл. Н. Баршчэўская, *Лёс помнікаў беларускай пісьмовасці ў асьвятленьні беларускіх даследчыкаў у замежжы*, „*Studia Białorutenistyczne*” 2010, № 4, s. 261–274.

²² V. Panusevič, *Polskaja mova ў XIV–XVIII stst. a katalickaja carkva ў Vialikim Kniastvie Litoŭskim*, „*Litva*” 1967, № 2, s. 30–31.

²⁶ S. K o c h m a n, *Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.*, „Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo” 1978, seria 5, s. 257–258.

Даследчык звярнуў увагу на тое, што лексема *bezprawie* з'явілася ў польскай мове толькі ў другой палове XVI ст. ды што пранікла яна ў яе з беларускай урадавай мовы Вялікага Княства Літоўскага, у якой *безправье* вядомае раней. У расійскай мове – па словах С. Кохмана – слова *бесправие* знаходзім толькі ад пачатку XIX ст. Погляд С. Кохмана пацвярджаецца і тым, што слова *бесправие* не рэгіструе вялікі слоўнік І.І. Сразнеўскага. У старой беларускай урадавай мове слова *безправье* С. Кохман знайшоў у *Помніках дыпламатычных адносін Маскоўскай дзяржавы з Польшка-Літоўскай*²⁷. Ён прывёў прыклады выкарыстання яго ў тэкстах з 1559 г.: „как бы люди укывжонные у безправьи не гинули” [с. 590], „то на безправье лихие люди не брали прикладу” [с. 595], „каковая škoda за безправьем становитса” [с. 596]. З. Кэмп у 1963 г. пісаў, што польскі назоўнік *bezprawie*, праўдападобна, праславянскага паходжання. Пярэчыць, аднак, гэтаму – на думку С. Кохмана – храналогія. Аказваецца, што найноўшыя этымалагічныя слоўнікі праславянскай мовы не ведаюць гэтага слова. Узяўшы пад увагу гэтыя факты, С. Кохман прыйшоў да высновы, што ў польскай мове *bezprawie* запазычана з беларускай мовы.

Рыгор Максімовіч звярнуў увагу на тое, што слова *безправье* сустракаецца не толькі ў старой беларускай урадавай мове, але і ў мове літаратурнай. Ужываў яго, напрыклад, Францішак Скарына ў рэлігійнай мове. У надрукаванай у Празе у 1517 г. біблійнай кнізе *Притчи или присловие премудраго Соломона*²⁸ ёсць сказ: „Воевода требующий мудрости, многих утиснетъ безправием”. Беларускі эміграцыйны даследчык адзначыў, што слова *безправье* ў беларускай мове выступала ўжо ў XV ст., і прывёў прыклад з актавага запісу 1491 г.: „я в них того имени безправне не брал”²⁹.

„У польскую мову беларуская юрыдычная лексыка магла лёгка пранікаць ужо ад канца XIV ст., пасля Крэўскай вуніі Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай, шляхам той шырокай сутычнасці беларускай шляхты з шляхтай польскай у часе розных зездаў, супольных соймаў, супольных ваенных паходаў. [...] У XVI ст. на справу пранікання ў мову польскую беларускай юрыдычнай лексыкі мелі напэўна ўплыў і статуты Вялікага Княства Літоўскага, два першыя зь якіх былі ў практычным карыстанні ў рукапісных водпісах, трэці-ж 1588 году, кнігамі сваіх трох друкаваных выданняў – гадоў 1588, 1592, 1595. [...] Усе тры статуты былі тады-ж перакладзеныя ў польскую мову. Статут 1529 г. ужо ў 1532 г. [...] Можна быць пэўнымі, што з старой беларускай мовы ў польскую ды расейскую пранікла ці мала іншых словаў юрыдычнага ўжытку. Прыведзены С. Кохманам адзін яскравы прыклад паказвае на патрэбу шырэйшага даследавання гэтага цікавага пытання з гісторыі творчых сувязяў старой беларускай мовы з мовамі суседнімі і ў галіне юрыдычнай лексыкі”³⁰.

²⁷ *Помнікі дыпламатычных адносін Маскоўскай дзяржавы з Польшка-Літоўскай*, 1559.

²⁸ *Притчи или присловие премудраго Соломона*, Praha 1517.

²⁹ Р. М а к с і м о в і ч (псеўданім Вітаўта Тумаша), *Пра юрыдычную лексыку старой беларускай мовы*, „Запісы” 1989, № 19, с. 125–127.

³⁰ *Ibidem*, s. 126–127.

Сымон Брага ў артыкуле *Уплывы нашае мовы на польскую* адклікаўся да публікацыяў польскіх даследчыкаў, прысвечаных згаданай праблематыцы.

Ужо ў 1847 г. пісьменнік Юзэф Ігнацы Крашэўскі ў працы *Nowe Studja Literackie* пісаў, што час аб'яднання Польшчы з ВКЛ важны для польскай мовы, таму што тады спыніліся ўплывы нямецкай мовы і пачаўся ўплыў беларускі. На думку Крашэўскага, бліжэйшыя дачыненні з беларускімі землямі ўтрымалі польскую мову ў формах больш славянскіх. На беларускія землі часта прыязджалі польскія паны ды каралеўскі двор, якому, дарэчы, беларуская мова не была чужой.

Пытанне ўплыву беларускай мовы на польскую закрануў у сваіх працах яшчэ перад Першай сусветнай вайною польскі філолаг Казімеж Нітш. Следам за ім узятлі гэта пад увагу таксама іншыя польскія філолагі. Тэза Нітша аб месцы нараджэння польскай літаратурнай мовы выклікала вялікія філалагічныя спрэчкі. Галоўным яго праціўнікам стаўся Аляксандр Брукнэр, які адкідаў уплыў старабеларускай мовы на польскую. Гэтая філалагічная спрэчка цягнулася каля 20 гадоў. За гэты час Нітш і ягоныя прыхільнікі памнажалі ўсё больш пераканаўчых аргументаў, якія сведчылі аб правільнасці раней пастаўленай гіпотэзы. С. Брага прывёў вынікі даследаў Нітша і ягонай філалагічнай школы, абапіраючыся пры гэтым на рэферат іншага польскага філолага Тадэуша Лера-Сплавінскага, друкаванага ў зборніку ягоных прац у Львове.

Большасці польскіх гаворак характэрная з'ява мазурэння. Не толькі на тэрыторыі Мазовіі, але таксама часткі Малапольшчы і Сілезіі не адрозніваюцца гукі *ч-ц*, *ж-з*, *ш-с*, напр. *сарка*, *сужа*, *заба*. На тэрыторыі Вялікапольшчы, паўднёвай часткі Сілезіі і Памор'я мазурэнне не выступае. Не характэрнае яно таксама і польскай літаратурнай мове, незалежна ад таго, што ў пару яе фармавання культурны і гаспадарчы цэнтр тагачаснай Польшчы – Кракаў – знаходзіўся на землях, дзе скрозь мазураць:

„А ведамы ж гісторыі шмат якіх народаў факт, што гаворка пануючага палітычнага прастору, асабліва ягонага цэнтру, бывае звычайна й асноваю літаратурнае мовы дадзенага народу, якая паўстае ў гэным мамэнце. У Палякоў, дзеля незразумелых раней прычынаў, сталася неяк зусім наадварот: у мазурачым традыцыйна Кракаве ў XV–XVI стагоддзях паўстае й развіваецца тады-ж немазурачая літаратурная мова асьвечаных і палітычна-кіраўнічых пластоў грамадзянства. Згодна з прафэсарам Нітшам, гэта паўстала акурат у вялікай меры дзякуючы моцнаму ў сваім часе ўплыву на польскую мову нашае старога мовы. Дзеілі адначасна ў гэтым кірунку і некаторыя іншыя фактары (мова чэская, мова нямецкая)”³¹.

Не адбылося гэта, аднак, вельмі проста. Яшчэ на пачатку XVI ст. у польскай літаратурнай мове назіралася змаганне двух розных вымаўленняў. Зусім выразнае мазурэнне сустракаецца ў творах такіх знакамітых польскіх

³¹ С. Б р а г а (псеўданім Вітаўта Тумаша), *А. Міцкевіч – вялікі сын зямлі беларускай*, „Конадні” 1955, № 4, с. 48.

пісьменнікаў, як Каханоўскі, Гурніцкі... І толькі пазней цалкам запанавала адрозніванне ч-ц, ж-з, ш-с – адзначыў С. Брага, прыводзячы шмат прыкладаў, як хаця б напісанне прозвішчаў на -іч: *Piotrowicz, Antonowicz* замест ранейшых на -іц: *Piotrowic, Antonowic*, таксама як і ў агульных назоўніках тыпу *dziedzic, szlachcic*.

Сымон Брага адзначыў, што беларуская мова істотным чынам паўплывала і на слоўнік польскай мовы. *Hodować, hreczka, puchacz, żubr* і шмат іншых лексем – гэта беларусізмы ў польскай мове. Эміграцыйны даследчык прыгадаў, што ў Савецкай Беларусі ў 1920–1930 гадах у часопісе „Маладняк” друкавалася цікавая й грунтоўная праца прафесара Цвяткова менавіта аб беларускіх уплывах на польскую лексіку:

„Беларускі ўплыў, які спачатку пашыраўся праз каралеўскі двор і нашае баярства, пасля, калі сам двор пачаў ужо гаварыць папольску, ішоў далей праз нашу спячэную шляхту (XVII ст. і пазней), якая хаця й гаварыла тады ўжо часта папольску, але заўсёды із сваімі беларускімі асаблівасцямі ў вымове й слоўніку. Шляхта-ж нашая, хаця сама паступова палячылася, але ўліваючыся ў культурна-палітычнае жыццё Польшчы, разам зьменьвала сабою ў некаторай меры й Польшчу ды польскую культуру, уносячы ў яе моцныя беларускія элементы”³².

У тэкстах XVIII ст. назіраецца ўсё большае набліжэнне пісьмовай мовы да народных гаворак. Тагачасную беларускую мову найлепш ілюструюць інтэрмедыі, якія пачалі паяўляцца пад канец XVII ст.³³ Усе беларускія творы XVIII ст. адрозніваюцца мовай: побач беларускамоўных герояў выступаюць польска- і расійскамоўныя, а нават час ад часу паяўляецца ўкраінскі ці яўрэйскі акцэнт. Аўтарскія заўвагі таксама падаюцца на некалькіх мовах: лацінскай, польскай або расійскай. Большасць твораў напісана лацінкай польскай мадыфікацыі, але ў інтэрмедыях Смаленскай семінарыі ды ў інтэрлюдзях, напісаных выпускнікамі Кіева-Магілянскай акадэміі, выкарыстоўваецца кірыліца. У гэтых тэкстах выступаюць наступныя паланізмы:

- графічныя, выкліканыя механічным пераносам польскага правапісу зваротных дзеясловаў у *Камедыі* Марашэўскага (*spadzięwajusię, dziulusię*),
- фанетычныя ў творах, узніклых у заходніх рэгіёнах Беларусі, напр., героі *Wackhanalii* спарадычна вымаўляюць насавыя гукі, аднак для іх адлюстравання ў пісьмовай форме няма адпаведных літар (*każu ciabie słuhom maim padzietać* – польск. *sługa*);
- пражыцкія (*s'osnu – sasn'u*);
- граматычныя, напр., назоўнікі мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны ў месным склоне адзіночнага ліку выступаюць з канчаткам *-em* (*pered Bohem, z djablęm, z rodem*);
- сінтаксічныя ў формах умоўнага ладу (*adrok by sie i zakładu*);

³² *Ibidem*.

³³ P. L e w i n, *O intermediach tak zwanych białoruskich*, „Slavia Orientalis” 1963, № 3, s. 229.

- лексічныя, якія выступаюць перш за ўсё ў тэкстах, пісаных лацінкай (*wszelaki* – *wymałać wszelakoho zboża*; *zmyślać* – *durnatu zmyślaie*; *niż* – *bolsz kłopatu niż picia*; *piwnica* – *uziali na muki y wsadyli w piwnicu*; *uważać* – *užo ciaper ani na chłopcaw ani na paniczaw uważać nia budu*) і інш.³⁴

У паланізмах вельмі часта адлюстроўваюцца беларускія фанетычныя рысы:

- аканне (*astrożna* – *panie chmiel astrożniey, astrożniey*);
- аглушэнне зычных (польск. *łebski* – *baćka taki byu remiasnik łepski*);
- беларуская замена запазычанага *ф* гукам *п* (*patrapić* – польск. *po-trafić*: *za dzień siem kop wymałać wszelakoho zboża patrapiu*)³⁵.

Паланізмы часта выкарыстоўваліся ў стылізацыйных мэтах, напр., у *Камедыі* Марашэўскага выступае эпізод, галі яўрэй хоча спадабацца д'яблу, які размаўляе па-польску, і сам пераходзіць на польскую мову (*niewidziauszy na Dziomkę kryczalem*). Няведанне польскай мовы з'яўляецца частай прычынай камічных сітуацый і перакручвання лексем, напр., бел. *imsza* (польск. *msza*) вымаўляецца як *zamsza* і г.д.

Як відаць, паланізмы ў беларускіх драматычных творах XVIII ст. выступаюць на ўсіх моўных узроўнях. Аднак усе можна падзяліць на дзве выразныя групы:

- выкарыстаныя выпадкова, пад уздзеяннем аналогіі з польскай мовай;
- ужытыя свядома з мэтай адлюстравання асаблівасці народнай гаворкі і стварэння моўнай характарыстыкі героя.

Беларускія драматычныя творы XVII–XVIII стст. выразна паказваюць, што мова беларускага народа можа служыць знакамітым матэрыялам для стварэння беларускай мастацкай літаратуры. У гэтым сэнсе згаданыя творы адыгралі істотную ролю ў працэсе ўзнікнення сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якая абапіралася на народныя гаворкі.

„Такім чынам, XVIII ст. – гэта не была «белая пляма» ў развіцці беларускай пісьменнасці. З аднаго боку, у гэты час канчаткова спынілася развіццё стылістычна-моўных традыцый старажытнай беларускай пісьменнасці. З другога – пачалося развіццё новых літаратурных жанраў, з новымі прыёмамі і спосабамі літаратурнага выказвання, непараўнальна цяжэй звязанымі з моватворчасцю народа. У гэтым сэнсе XVIII ст. стаіць на стыку старой і новай эпох у гісторыі беларускай літаратуры і літаратурнай мовы, і творы новых літаратурных жанраў, якія нараджаліся ў гэты час, вобразна кажучы, можна лічыць перакідным мастом у новую беларускую літаратуру»³⁶.

Пісьменнікі канца XVIII – пачатку XIX ст. спрыялі польска-беларускай інфільтрацыі ды з'яўленню ў беларускіх творах шэрагу паланізмаў, а ў польскіх

³⁴ Г. Ц і в а н о в а, *Паланізмы ў творах беларускай драматургіі XVIII ст.*, „Białostocki Przegląd Kresowy” 1999, t. 7, s. 38–42.

³⁵ *Ibidem*, s. 41.

³⁶ Л.М. Ш а к у н, *op. cit.*, с. 174.

творах – беларусізмаў. Яны звярталіся да вядомых ім беларускіх гаворак і пераходзілі паступова ад выкарыстання ў сваіх творах толькі некаторых беларускіх народных элементаў да творчасці на беларускай мове. Публікаваныя літаратурныя творы стваралі пэўную традыцыю ў запісванні тыповых рыс беларускай мовы, прычыняючыся такім чынам да вызначэння найважнейшых прынцыпаў правапісу, граматычных норм ды назапашвання лексічных рэсурсаў новай літаратурнай мовы.

Nina Barszczewska

Stages of development of Old Belarusian language in contact with languages of neighbouring nations

A b s t r a c t

The theory positing the existence of an All-Rus'ian language was opposed as early as the 1920's by Belarusian, Russian and Western linguists alike. Already in 1931, Jan Stankiewicz compared the development of 43 traits in individual languages of the East, West and South Slavic groups to demonstrate that these traits did not follow the division but crossed over between the groups. Present-day researchers (e.g. Ivan Kramko, Grigoriy Pivtorak) point to political motives that underlay the concept of a Proto-Russian phase in the history of Belarusian, Russian and Ukrainian. The main reason for the emergence of these three languages was a regrouping in two dialectal zones: Kiev-Polesia and Polotsk-Ryazan. According to Paul Wexler, the development of the Belarusian language can be divided into three main periods: pre-written Proto-Belarusian (6–12th c.), written Proto-Belarusian (13–15th c.) and Belarusian with written texts (since 15th c.). The conditions of development of Belarusian deteriorated towards the end of the 16th century with an increasing role of Polish in the Grand Duchy of Lithuania. However, Polish and Belarusian influenced each other, as shown by the works of Polish and Belarusian writers of the 18th–20th centuries born on what is now Belarusian territory.